

В. А. БУШАКОВ

ТЮРКСЬКА ЕТИМОЛОГІЯ ВІРОГІДНОГО ЛІТОПИСНОГО ОЙКОНІМА

ТЪРТАКЪ КОРСОУНЬСКЫИ

В Іпатіївському літописі слово **търтакъ** зустрічається лише один раз (13 вересня 1195 р.): на прохання київського митрополита Никифора великий князь київський Рюрик Ростиславич простив свого зятя Романа Мстиславича і дав йому наділ — “Полоны и польъ търтака Корьсоуньско-го” [11, стб. 688]. Давньоруське місто **Корьсоунь**, центр удільного князівства, знаходилося на лівому березі Росі (нині Корсунь-Шевченківський, районний центр Черкаської області), а місто **Полоньи** — у Волинській землі (нині Полонне, районний центр Хмельницької області на річці Хоморі) [6, 71, 107; 9, 555, 565]. На той час Поросся населяли огузькі племена — берендії, боути, ковуї, торки, турпії, згадувані у руських літописах також під загальним іменем *чорні клобуки* [9, 576; 4].

Історик М. Ф. Погодін вважав **Търтакъ** селищем і припускав, що під цією назвою ховається центр Торчеської волості — місто **Търчьскыи**: “...послал к тестю просить прощения, а у Митрополита Никифора заступления. Рюрик простил, водил кресту, и дал ему Полоный и пол-Търтака Корсунского (пол-Торческа Русскаго)” [10, 293].

Ойконім [городъ] **Търчьскыи** походить від етноніма **търци** (торки) [6, 162–163].

Академік Я. Н. Шапов також вважає **Търтакъ** селищем: “Что касается городов, принадлежавших Церкви, таких как Полоны на юге Руси и Гороховец на северо-востоке, то эта принадлежность не была длительной. Нет достаточных данных, которые позволили бы определить характер собственности на эти города. Все же свидетельство Ипатьевской

летописи о том, что князь Рюрик Ростиславич “да ему (митрополиту Никифору. — Я. ИЦ.) Полоны и пол Търтака Корьсуньского”, позволяет считать, что эта связь митрополита с городом заключалась, вероятно, в получении с него половины пошлин и управлении своими тиунами, так как обладали Москвой и другими городами по частям русские князья в XIV—XV вв.” [14].

Л. Є. Махновець переклав **търтакъ** як *область*, мабуть, вважаючи це слово відповідним тюркським апелятивом: “Отож Никифор, митрополит київський, благав Рюрика за Романа, і Рюрик, послушавши митрополита, облишив на нього гнів, бо не хотів бачити кровопролиття. Він, порадившись з мужами своїми, сказав їм: “Якщо він уже мене благає і кається за вину свою всю, то я його прийму, і до хреста поведу, і наділок йому даю. Якщо він на сьому стоятиме, і за отця мене буде мати вправду, і добра мойого буде хотіти, то я його матиму за сина собі, як ото й раніш я його мав і добра йому хотів”. І, це все обдумавши з мужами своїми, він послав до нього посла свого, сказавши йому: “Я облишаю на тебе гнів”. І водив він його до хреста про все, чого сам волив, і дав йому [город] Полоний і половину області Корсунської” [9, 357].

В “Етимологічному словнику літописних географічних назв Південної Русі” **търтакъ** фігурує як апелятив (див. [6, 71, 107]).

Припущення, що **търтакъ** може бути тюркізмом, висловив академік П. П. Толочко.

Слову **търтакъ** притаманні характерні тюркські фонетико-морфологічні ознаки: давньорус. **ъ** передає тюрк. **ö** або **ü** (**търци** < тюрк. **türk**); *пор. також тюрк. tört* “чотири”, *türt* “тикнути, штовхнути, підштовхнути, доторкнутися”, афікси **-aq/-ek** та **-iq/-ik/-uq/-ük**, що утворюють від дієслівних основ іменники та прикметники.

Тюркського терміна зі значенням “область” чи щось подібне, який дав би підставу так тлумачити **търтакъ**, не існує (див., наприклад, [8, 282–292]).

Вірогідний ойконім **Търтакъ** у Пороссі міг утворитися від чорно-клубуцького родоплемінного імені або ж антропоніма, етимонами яких могли бути:

1. ***tört aq / *dört aq** (**aq** “білий”), *пор. численні тюркські геноніми tört-qara та tört-sarı, beş-sarı, altı-sarı, cetti-sarı, sekiz-sarı*, утворені від числівників зі значенням “чотири”, “п’ять”, “шість”, “сім” та “вісім” і прикметників **qara** “чорний” та **sarı** “жовтий” (див. [2]); в туркменській мові числівник **dört** “чотири” слугує компонентом особових імен, наприклад **Дөртгулы** [43, 283];

2. **törtek* / **dörtek*, *пор. давньотюрк. törtägü* “четверо” [5, 581], тюркський геноойконім *Sekizek* (*sekiz* “вісім” + афікс *-ek*) у Криму та ім’я башкирських родів *tuğıdağ* (*tuğı* “дев’ять” + афікс *-aq*) у племенах ай, катай і табин [3, 856, 858, 859];

3. **türtek* / **dürtek* (від дієслова *türt-* / *dürt-*) та

4. **türtük* / **dürtük* (також від дієслова *türt-* / *dürt-*), *пор. башк. törtök* “точка, плямка” [БРС, 633], *азерб. dürtük* “затичка, те, чим за-тикають” [1, 96].

Чорні клобуки залишили свій слід у гідронімії та ойконімії Поросся: *Гоглуй, Кагарлик, Киндюха, Кодинка, Куниль, Кутлуй, Тарган, Торчеськ, Узин* тощо [7, 78–93]. Можливо, до цього списку слід ще додати *Тортак*. Уточнення *Корсоуньскыи* у літописі дає підставу припускати, що у Пороссі могли існувати два селища з назвою **Търтакъ**. В басейні Росі існують два гідроніми *Тарган* та *Тарган ~ Торган*, етимологію яких не з’ясовано остаточно (див. [7, 86–88]), тому виникають питання, чи не дійшла до нас літописна назва **Търтакъ** у спотвореній і переосмисленій формі *Тарган ~ Торган* або чи не є літописне **Търтакъ** спотвореним **Търганъ** чи **Търгакъ** (окрім наведеного І. М. Желєзняк *давньотюрк. tarqan ~ tarxan* — титул правителя, *пор. ще давньотюрк. terkän ~ terkin* — титул, який надавався правителям областей, та *turğaq* “сторож”, “сторожа”) [5, 538–539, 554, 587])?

Безпідставно було б порівнювати літописний ойконім **Търтакъ** з назвами селищ *Тартак* на р. Савранка (ліва притока П. Бугу) у Вінницькій обл., *Тартаков* у Львівській обл. і *Тартак* Баранівського р-ну Житомирської обл., річки *Тартак* (басейн Прип’яті), джерела *Тартацьке* у селищі Ратне Волинської обл. [12, 554], оскільки ці оніми явно пов’язані з апелятивом *тартак* “лісопилня”, запозиченим із польської мови.

Певний інтерес у вирішенні питання значення слова **тартакъ** / **Тартакъ** може становити етимологія назви балки *Тартакай* (ліва притока Тилігулу, що впадає у Тилігульський лиман Чорного моря) [12, 554], *пор. кирг. тартагай* “цибатий”. Гідронім *Тилігул* пояснюється з *тур. deli göl* “скажене озеро”.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Азербайджанско-русский словарь. — Баку: Элм, 1989. — Т. 2 (Д—Л). — 596 с.
2. Аристов Н. А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности // Живая старина. — СПб., 1896. — Вып. 1. — С. 277–456.

3. Башкирско-русский словарь. — М.: Дигора, 1996. — 884 с.
4. Бушаков В. А. До ідентифікації деяких тюркських племен, згадуваних у “Літописі руському” (берендії, боути, ковуї, торки) // XI Сходознавчі читання А. Кримського / Тези доповідей міжнародної наукової конференції, Київ, 7–8 червня 2007 р. — К., 2007. — С. 78–80.
5. Древнетюркский словарь. — Л.: Наука, 1969. — 676 с.
6. Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі / І. М. Железняк, А. П. Корепанова, Л. Т. Масенко, О. С. Стрижак. — К.: Наук. думка, 1985. — 254 с.
7. Железняк І. М. Рось і етнолінгвістичні процеси Середньо-Наддніпрянського Правобережжя. — К.: Наук. думка, 1987. — 204 с.
8. Кайдаров Ф. Т. Структура односложных корней и основ в казахском языке. — Алма-Ата: Наука, 1986. — 327 с.
9. Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця. — К.: Дніпро, 1989. — XIV. — 520 с.
10. Погодин М. Исследования, замечания и лекции о русской истории. — Т. VI: Период удельный. 1054–1240. — М., 1855.
11. Полное собрание русских летописей. — Т. II: Ипатьевская летопись. — 2-е изд. — СПб., 1908. — XVI с. — 938 стб. — 87, IV с.
12. Словник гідронімів України. — К.: Наук. думка, 1979. — 781 с.
13. Туркменско-русский словарь: ок. 40 тыс. слов. — М.: Сов. энциклопедия, 1968. — 832 с.
14. Шапов Я. Н. Формирование церковной юрисдикции и проблема правового положения изгоев в Древней Руси // Исторический вестник: Научн. изд. — 2002. — № 1 (16).